

inleven in de situatie van deze ballingen die vanaf het begin van de zeventiende eeuw naar Amsterdam komen, aangetrokken zowel door de relatieve vrijheid als door de economische mogelijkheden van deze *booming city*. In de eerste twee artikelen staat de identiteitscrisis centraal: hoe kunnen wij een nieuw geloofsleven opbouwen zonder onze geliefde Iberische achtergrond te verliezen?

Het derde artikel plaatst de Portugese natie voor een nieuw dilemma. Na enige tijd ontwikkelt zich vanuit Oost-Europa een toestroom van joodse immigranten naar Amsterdam. De duidelijk rijkere sefardische joden willen zich aan de ene kant onderscheiden van deze arme asjkenazische broeders, maar de joodse verwantschap zorgt er toch voor dat ze hun de helpende hand willen bieden. Wel ziet Kaplan een duidelijk verschil tussen de positieve houding ten opzichte van de Poolse joden en de meer negatieve ideeën over degenen die uit Duitsland kwamen.

In het vierde artikel over clandestiene huwelijken moeten de rijke sefardische families hun positie bepalen ten opzichte van de niet tot het jodendom overgegangene familieleden en de armere geloofsgenoten, die in een clandestien huwelijk vaak een mogelijkheid zagen om binnen te dringen in het fijne netwerk van de rijkste koopliedenfamilies. Daarnaast signaleert Kaplan hier een duidelijke ontwikkeling in de tijd. In het begin werd de schuld voor een clandestien huwelijk alleen bij de man gelegd, maar gaandeweg de achttiende eeuw werd ook de vrouw mede verantwoordelijk gesteld voor deze overtreding tegen de traditie.

Het laatste artikel over de vermeende opbloei van de joodse secte van de Karäieten in 1712 brengt de auteur ertoe een beeld te schetsen van de confrontatie tussen de Portugese joden van Amsterdam en de hen omringende wereld van Christendom en Verlichting. In plaats van aanhangers van de eeuwenoude secte, waren de aangeklaagden beïnvloed door protestante en katholieke auteurs, die in de secte der Karäieten een christelijker soort jodendom gevonden meenden te hebben. De Karäieten werden herontdekt als de reformatoren van het jodendom. Met in het achterhoofd zelfs de stille hoop van een mogelijke hereniging van het oude en het nieuwe verbond.

In deze bundel toont Kaplan ons telkens weer welke problemen de sefardim van Amsterdam ontmoetten: de tegenstellingen tussen jodendom en Iberische achtergrond, tussen sefardim en asjkenazim, tussen de eigen joodse gemeenschap en de christelijke omgeving. Aan de hand van concrete en goed uitgewerkte detailstudies komt de auteur tot een groter begrip dan mogelijk is bij studies van meer algemene aard. Zo kan men voor een overzicht van de joodse gemeenschap in de Republiek terecht bij de bijdragen van Daniel Swetschinski, Jonathan Israel, Renate Fuks-Mansfeld en Yosef Kaplan in de in 1995 versehene *Geschiedenis van de joden in Nederland*, maar daarin mist men noodgedwongen het menselijke standpunt dat Kaplan in zijn artikelen als uitgangspunt heeft genomen. Kaplan redeneert niet vanuit religies, groepen of instellingen, maar biedt ons de wikkende mens in zijn omgeving.

Voor wie het Spaans — lange tijd de officiële taal gebleven van de Portugese natie van Amsterdam — niet machtig is, zijn alle artikelen dus ook in het Frans of het Engels te raadplegen. Maar misschien dat deze Spaanse uitgave een Nederlandse of een Engelse uitgever op een idee brengt.

Raymond Fagel

E. de Jongh, *Kwesties van betekenis. Thema en motief in de Nederlandse schilderkunst van de zeventiende eeuw* (Leiden: Primavera pers, 1995, 284 blz., f69,90, ISBN 90 74310 141).

In deze prachtig geïllustreerde bundel met een veelbetekenende titel zijn tien artikelen van de

kunsthistoricus Eddy de Jongh bijeen gebracht. Daarvan was één nog niet gepubliceerd en het geheel wordt voorafgegaan door een inleiding van zijn hand onder de titel 'Opinies en bezwaren'. Hierin geeft de grootmeester van de iconologie zijn mening over de door collega's tegen zijn werkwijze ingebrachte argumenten. Want De Jongh is destijds niet blijven stilstaan bij de onder vakgenoten gebruikelijke aandacht voor schoonheid, stofuitdrukking, stijkwesities en scholen. Hij beschouwde terecht de afbeelding als een in een historische context tot stand gekomen product. Daarom worden bepaalde algemeen aanvaarde moraliserende opvattingen ook in schilderijen overgedragen, verhuld in zogenaamd realistisch aandoende tafereelen. En door de beeldtraditie en de visuele conventies bij de interpretatie te bestuderen, en prenten met onderschriften, emblemata en wat dies meer zij daarbij te betrekken is zijn werk inderdaad cultuurhistorisch van aard geworden. Zijn eerste grote publicatie op dit gebied uit 1967 ging over zinne- en minnebeelden op schilderijen uit de zeventiende eeuw. In dit boek treffen we zijn volgende klassieke studie (1968) aan hoe vogels en alles wat daarmee verband houdt, op schilderijen in erotisch perspectief kunnen worden geplaatst. De Jongh doet ook een onderzoek naar de reacties van tijdgenoten op deze tafereelen en poogt de 'vaak zichtbare schaamtegrens' van die periode vast te leggen. De stukken over de afbeelding van 'Vrouw Wereld' en voor de tentoonstelling 'Tot lering en vermaak' uit 1976 zijn eveneens afgedrukt. Een verrassing is het nog niet gepubliceerde artikel 'Bergen in de Lage Landen' uit 1988. Daarin vraagt de auteur zich af waarom er in dit vlakke land zoveel (grillige) bergen zijn geschilderd terwijl deze natuur in de vroegmoderne tijd toch als griezelig en gevaarlijk werd gezien. Maar deze afkeer zou nu juist aantrekking ten gevolge hebben gehad doordat het verschijnsel als 'subliem' werd gewaardeerd. Bovendien zou mogelijkerwijze de zogenaamde varietas, die naar men meende door God in de natuur was aangebracht, hebben weten te boeien. De Jongh legt echter ook verbanden met modernere kunstuitingen. Dat gebeurt bijvoorbeeld waar schilderijen van de Italiaanse neoclassicist Mariani voor hem aanleiding zijn de vaak op zeventiende-eeuwse afbeeldingen en in het bijzonder portretten opvallend aanwezige bollen, geplaatst op kubussen, in het licht te plaatsen. Het zijn voorstellingen van de wisselvalligheid van het menselijk lot, die door de vierkante standvastigheid eronder tot stilstand wordt gebracht.

Bekend is hoe zijn erudiete aanpak vooral door de Amerikaanse kunsthistorica Svetlana Alpers krachtig is verworpen om er puur aandacht voor het oppervlak van het schilderij voor in de plaats te eisen: een niet-historische benadering dus. Hier scheidden zich de geesten. Maar andere problemen met betrekking tot het afgebeelde en de erachter liggende betekenis blijven bestaan. In de eerste plaats het feit dat contemporaine theoretische geschriften over schilderen er nauwelijks van reppen. De Jonghs antwoord op dit bezwaar lijkt juist, namelijk dat die verhandelingen wel alleen over de zeer hoog geschatte historieschilderkunst gingen, maar dat de genreschilders zich de opmerkingen zonder twijfel hebben aangetrokken al werden alleen globale aanwijzingen gegeven. Ook het vraagstuk dat door vele critici is opgeworpen hoe de vorm hierbij te betrekken is nog niet opgelost. Bij herlezing van deze studies is men eigenlijk verbaasd over alle trammelant die naar aanleiding van zijn benadering is ontstaan. Dikwijls geeft De Jongh zelf aan dat er grenzen zijn aan de toepassing van allerlei motieven bij de duiding van de voorstellingen. En vaak spreekt hij naar aanleiding van zijn interpretaties aarzeling uit bij gebrek aan gegevens over de smaak van de tijdgenoten. Het zullen de navolgers zijn geweest die met onberaden interpretaties de meester in discrediet hebben gebracht. Zijn geleerde, in een mooie stijl geschreven artikelen zijn belangrijk voor elke historicus die in de zeventiende-eeuwse Nederlandse cultuur- en ideeëngeschiedenis geïnteresseerd is.

J. A. H. Bots, F. Wacquet, ed., *Commercium litterarum. La communication dans la République des Lettres. Forms of communication in the Republic of Letters, 1600-1750* (Etudes de l'Institut Pierre Bay le XXV; Amsterdam/ Maarssen: APA-Holland university press, 1994, xii + 333 blz., f80,-, ISBN 90 302 1035 4).

Dit boek bundelt zeventien voordrachten over de communicatie in de Republiek der Letteren, uitgesproken gedurende twee bijeenkomsten (Parijs en Nijmegen, 1992 en 1993), in het kader van het onderzoeksproject Intelligence de l'Europe.

Het is ingedeeld in vier hoofdstukken: van definitie tot praktijk, communicatielijnen, communicatieruimte, weerstanden en obstakels. Na een interessante inleiding van Adrian Johns over het filosofische ideaal van de samenwerking tussen geleerden, wordt dit ideaal in verband gebracht met het uitoefenen van de verdraagzaamheid, het ontwikkelen van de bijbelse exe-gese en de aanwezigheid van heterodoxe bewegingen in de Republiek. Op grond van zorgvuldig gekozen bronnen (correspondentie en publicaties) geeft Catherine Secrétan een helder beeld van het onmiskenbare verband tussen geestelijke communicatie en tolerantie in de Gouden Eeuw. De wijze waarop de toenmalige bijbelse exegeten de onderlinge communicatie aanwendden om tot een wezenlijke dialoog te komen, wordt door Maria-Cristina Pitassi bril-jant en levendig neergezet. In zijn poging een algemeen verband aan te tonen tussen de aanwe-zigheid van heterodoxe groeperingen en de verbreiding van kennis marginaliseert Peter van Rooden ons inziens ten onrechte de intellectuele contacten tussen joden en christenen door deze contacten buiten het oprechte ideaal van universaliteit te plaatsen (60). Bovendien bezigt Van Rooden een vocabulaire die op zijn minst anachronistisch is. Uitdrukkingen zoals 'personal convictions' (51), 'Dutch heterodox subculture' (62) of 'basic Christianity' (64) klinken voor de zeventiende eeuw lachwekkend. Het tweede hoofdstuk tracht te laten zien langs welke wegen de communicatie tussen geleerden verliep. Mare Fumaroli geeft een pregnante be-schrijving van de *conversatio erudita*, het geleerde gesprek, en analyseert het 'magnetisme' ervan (78). Vanuit een Italiaanse 'case study' — het leven van Fulvio Ursini — lukt het Mario Rosa de rol van geleerde bibliothecarissen als culturele doorgeefluiken in algemene zin te schilderen. Nog een stap verder komt Hans Bots, met een helder overzicht van de ontwikke-ling (16e-18e eeuw) tussen de kennisoverdracht in het kader van universiteiten en academieën en de communicatie tussen geleerden zelf. H. H. M. van Lieshout vult dit aan met een solide uiteenzetting van het belang van erudiete *Dictionnaires* in de kennisoverdracht. Uitgevers en boekverkopers spelen hierin eveneens een belangrijke rol, die P. G. Hoftijzer zeer goed weet te relativeren. Met dezelfde kwaliteit legt Simone Mazauric uit hoe kennis buiten deze geleerde circuits zich verspreidt. Het derde hoofdstuk, goed ingeleid door Françoise Wacquet, geeft een aantal voorbeelden van de ruimte waarin de communicatie tussen geleerden zich voltrekt. De mythische aantrekkingskracht die de stad Rome op hen uitoefent, komt tot leven in een bij-drage van Daniele Gallo die doet hopen op een uitvoerige studie, terwijl de themas die in reisverhalen naar het Ottomaanse Rijk steeds terugkomen, door H. J. M. Nellen boeiend ge-presenteerd worden. Over de bijdrage van Willem Frijhoff kan men kort zijn: het artikel 'La circulation des hommes de savoir pôles, institutions, flux, volumes' (229-258) zou, op zich al, een reden vormen om dit boek aan te schaffen. In het vierde en laatste hoofdstuk, zouden weerstanden en obstakels aan de orde komen. Het boek beperkt zich echter tot één verschijn-sel: de censuur, enerzijds in de landen rond de Middellandse Zee (Mario Infelise attendeert hier om begrijpelijke redenen op grote regionale verschillen) en anderszijds in de Republiek. In zijn bijdrage waarschuwt S. Groenveld terecht tegen het klakkeloos overnemen van 'zeker-heden' die bijna het karakter van een mythe dragen. Na nauwkeurige berekeningen komt hij tenslotte tot de conclusie dat de Republiek 'allowed far more communication at all levels than in other countries' (300). Dit artikel zou een mooie afsluiting voor het boek zijn geweest. De